

Costas Stamatis
Relativity versus universality
of values in respect to human rights
 [Abstract]

The paper addresses the debate on the relativity versus universality of values and principles in political and legal orders. In the first place, an excellent model of moral realism is identified in the Aristotelian practical philosophy according to which practical principles are firmly posited within a specific historical framework and yet can be applied to different historical contexts. Moreover, the paper argues for the cogency of the principles of democratic Rule of Law and their validity as principles of any Good Polity, whether in the present or in the future. Historically, these principles took shape in the context of bourgeois modernity and have evolved with it. However, they have a validity beyond the context of their initial appearance and can, in this sense, be said to be universal. Finally, the paper attempts to refute a set of misconceptions about the validity of human rights, usually [wrongly] considered as mere ideological constructs and as gratuitous proclamations of "White, Christian and Bourgeois Males".

Στέλιος Βιρβιδάκης

*Ηθικός ρεαλισμός και μεταηθικός ησυχασμός**

I. Είναι αρκετά εύκολο να καταλάβει κανείς γιατί δεν είναι δυνατό να κρίνει την ισχύ και τα συμπεράσματα των επιχειρημάτων που αναπτύσσονται στο χώρο της μεταηθικής χωρίς να λάβει υπόψη του την εξέλιξη των συζητήσεων στο επίπεδο της κανονιστικής ηθικής. Οι οποιεσδήποτε οντολογικές, γνωσιολογικές και σημασιολογικές διερευ-

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε σε προγενέστερες μορφές στο Πρώτο Διεθνές Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας Αναλυτικής Φιλοσοφίας στην Caen τον Μάιο του 1997, στο Τρίτο Διεθνές Συνέδριο της Γερμανικής Εταιρείας Αναλυτικής Φιλοσοφίας στο Μόναχο τον Σεπτέμβριο του 1997, και σε επιστημονική συνεδρία της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1998. Ευχαριστώ τους συμμετέχοντες, και ιδιαίτερα τους Καθηγητές Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, Παύλο Σούρλα, Θεοδόση Τάσιο, Ruwen Ogien και Christine Tappolet για τις ερωτήσεις και τα κριτικά σχόλιά τους, καθώς και τους φίλους συναδέλφους Σταμάτη Γερογιωργάκη, Φιλήμονα Παιονίδη και Νίκο Σταυρόπουλο για τις σχετικές συζητήσεις μας.

νήσεις που αφορούν την υφή και το περιεχόμενο των ηθικών εννοιών δεν επαρκούν για να κατανοήσουμε το πραγματικό τους αντίκρουσμα στο πεδίο της πρακτικής φιλοσοφίας. Και, αντίθετα με ό,τι πιστευόταν κατά το πρώτο μισό του αιώνα μας, τη χρυσή περίοδο της αναλυτικής μεταηθικής, οι φιλόσοφοι δεν είναι υποχρεωμένοι να περιορίζονται σε κανονιστικά ουδέτερες διασαφήσεις του ηθικού λόγου¹.

Πράγματι, όποιος έχει παρακολουθήσει την εξέλιξη της πρόσφατης διαμάχης του ηθικού ρεαλισμού συνειδητοποιεί όχι μόνο τον εμπλουτισμό του μεταηθικού προβληματισμού, αλλά και τη σύνδεσή του με τις αναλύσεις της αποκαλούμενης «ουσιώδους» ηθικής, δηλαδή με τη μελέτη των εννοιών, των αρχών και των θεωριών που αφορούν την αναζήτηση συγκεκριμένων κριτηρίων αποτίμησης και καθοδήγησης της πράξης. Από την άλλη όμως πλευρά, είναι γενικά παραδεκτό και το αντίστροφο: η κανονιστική ηθική οφείλει να ενδιαφέρεται και για τη μεταηθική, εφόσον η επεξεργασία μεταηθικών θέσεων μπορεί να υπονομεύσει ή, αντίθετα, να στηρίζει ένα ευρύ φάσμα ηθικών τοποθετήσεων “πρώτου επιπέδου”. Πώς να μην δοκιμάσει κανείς κάποια αίσθηση ματαιότητας αν πεισθεί ότι όλες οι ηθικές κρίσεις από τη φύση τους δεν μπορούν παρά να εκφράζουν την προβολή υποκειμενικών συναισθημάτων; Αντίθετα, δεν θα πιστέψει ότι η κατάδειξη της κατ’αρχήν δυνατότητας κάποιας μορφής ηθικής γνώσης, ή η ανίχνευση της

1. Ο όρος ‘μεταηθική’ αρχικά αναφερόταν αποκλειστικά στη λογική και σημασιολογική διερεύνηση του ηθικού λόγου, ενώ τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιείται με ευρύτερη σημασία για να δηλώσει και κάθε γνωσιολογική και οντολογική προσέγγιση της ηθικής. Για μία σύντομη ιστορική παρουσίαση της εξέλιξης της μεταηθικής στον χώρο της αναλυτικής φιλοσοφίας, βλ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία: Ο αγγλόφωνος στοχασμός* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995), κεφ.1-3, 7 και Stélios Virvidakis, *La robustesse du bien. Essai sur le réalisme moral* (Nîmes: Jacqueline Chambon, 1996), chap.1. Στη συνέχεια, θα κάνω λόγο για μεταηθική -ηθική φιλοσοφία «δεύτερου επιπέδου» - με την ευρύτερη έννοια, και θα την αντιδιαστέλλω με την «κανονιστική ηθική» -ουσιώδη-, ηθική φιλοσοφία «πρώτου επιπέδου», η οποία ασχολείται με τη θεωρητική αναζήτηση συγκεκριμένων αρχών και αξιών για την ηθική ρύθμιση και αποτίμηση των πράξεων και των κανόνων που τις διέπουν.

ύπαρξης ορισμένων αξιακών ποιοτήτων, ενθαρρύνει την ανάπτυξη κανονιστικών θεωριών για τον ακριβή προσδιορισμό της υφής τους²;

Έτσι, είναι εκ πρώτης όψεως αξιοπερίεργη η προσέγγιση φιλοσόφων που απορρίπτουν την ανάγκη οποιασδήποτε μεταηθικής τοποθέτησης - την οποία θεωρούν περιττή και κενή περιεχομένου, αν όχι και επιζήμια - και μας προτρέπουν να περιοριστούμε σε επιχειρήματα ουσιώδους χαρακτήρα. Η στάση τους θα μπορούσε να περιγραφεί ως μία μορφή “μεταηθικού ησυχασμού” στον βαθμό που αρνούνται πλήρως το ενδιαφέρον και τη χρησιμότητα της ενασχόλησης με την εξέταση των εναλλακτικών φιλοσοφικών επιλογών “δεύτερου επιπέδου”³.

2. Βλ., μεταξύ άλλων, για την αναγνώριση της σημασίας της κανονιστικής ηθικής για την ανάπτυξη της μεταηθικής, David Brink, *Moral Realism and the Foundations of Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), και Michael Smith, *The Moral Problem* (Oxford: Blackwell, 1994), ιδιαίτερα τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν οι αναλύσεις τους και για την αντίστροφη συσχέτιση των δύο επιπέδων, William Frankena, *Ethics*, 2nd ed. (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1973) και Joseph DeMarco, *Moral Theory: A Contemporary Overview* (Boston & London: Jones and Bartlett Publishers, 1996). Μία συνδυαστική προσέγγιση επιχειρείται και in Geoffrey Thomas, *An Introduction to Ethics: Five Central Problems of Moral Judgment* (London: Duckworth, 1993). Ο Thomas ξεκινά κυρίως από μεταηθικό προβληματισμό, αλλά αμφισβητεί τη χρησιμότητα της διάκρισης των δύο επιπέδων ηθικής φιλοσοφίας. Για μία συζήτηση των σχέσεων της παλαιότερης αναλυτικής μεταηθικής (με τη στενότερη έννοια) και της κανονιστικής ηθικής, βλ. Torbjorn Tannsjo, *The Relevance of Metaethics to Ethics* (Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1976), και, για μία θεώρηση των πρόσφατων εξελίξεων, την ανακοίνωσή μου στο Πρώτο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Αναλυτικής Φιλοσοφίας, «Moral Realism and Normative Ethics», (δημοσιευμένη σε τουρκική μετάφραση, “Ahlksal Gerçekçilik ve Normatif Ahlak. Bir Paket mi Seçmek Gerek?”, *Felsefe Tarismalari* 16 (1994), 7-18) και S. Virvidakis, *La robustesse du bien, passim*.

3. ‘Ησυχασμός’ εδώ αποκαλείται η αποφυγή κάποιου είδους φιλοσοφικού στοχασμού επειδή αμφισβητείται η αξία αλλά ενδεχομένως και η λογική νομιμότητά του - όπως για παράδειγμα μορφές πλήρους ή καθολικού φιλοσοφικού ησυχασμού συνιστούν η θεραπευτική επιδίωξη απαλλαγής από μεταφυσικές πεποιθήσεις των βιττεγκενσταϊνικών γλωσσαναλυτών, ή και η “εποχή” των πυρρώνειων σκεπτικών που αποβλέπουν στην “αταραξία”. Παρόλο που η έννοια δεν έχει θεολογικές

Το κείμενο που ακολουθεί ασχολείται με την περίπτωση μιάς τέτοιας αντιμετώπισης όλων των μεταηθικών αντιπαραθέσεων των τελευταίων χρόνων που διαγράφεται στο έργο του Ronald Dworkin, του γνωστού αμερικανού φιλοσόφου του δικαίου, και ιδιαίτερα στο εκτενές άρθρο του "Αντικειμενικότητα και αλήθεια: Καλύτερα να το πιστέψετε"⁴. Προτίθεται να εξετάσω την συνοχή και την πειστικότητα της προσέγγισής του, διακρινόμενη από την προσήλωση σε κάποια ισχυρή αντίληψη αντικειμενικότητας, την οποία, όπως θα δούμε, ο Dworkin δεν διστάζει να δεχθεί να περιγράψει ως «ρεαλιστική». Η ανάλυσή μου βασίζεται κυρίως στο σχετικό άρθρο του, αλλά και στις αντιδράσεις του στις πρώτες ενστάσεις που του απευθύνθηκαν, τις οποίες συμπληρώνει και αναπτύσσει⁵. Θα αναφερθώ ακόμη σε πρόσφατα διατυπω-

υποδηλώσεις, μπορεί ενδεχομένως να αναγνωριστεί η αναλογία με κάποια μάλλον μυστικιστική τάση αποφυγής της θεωρητικής και συλλογιστικής προσέγγισης του θείου, η οποία ενέπνευσε συγκεκριμένες θρησκευτικές πρακτικές - συχνά επικρινόμενες ως αιρετικές από τη σκοπιά της ορθοδόξιας.

4. Ronald Dworkin, «Objectivity and Truth: You'd Better Believe It», *Philosophy and Public Affairs* 25 (1996), 87-139. Οι παραπομπές γίνονται στην ελληνική μετάφραση, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια: Καλύτερα να το Πιστέψετε», (απόδοση στα ελληνικά: Νάντια Κανελλοπούλου, επιμέλεια: Νίκος Σταυρόπουλος), *Ισοπολιτεία* 1 (1997), 15-92. Πρόκειται για διεξοδική ανάπτυξη απόψεων που είχαν πρωτοεκφραστεί στο δοκίμιο του "On Interpretation and Objectivity", in R. Dworkin, *A Matter of Principle* (Oxford: Clarendon Press, 1986), 167-178, και στη μελέτη του *Law's Empire* (London: Fontana, 1986), 78-85, 237-8, 266-71.

5. Οι ενστάσεις αυτές των Simon Blackburn, Michael Otsuka και Nick Zangwill, καθώς και οι απαντήσεις του Dworkin, παρουσιάστηκαν στο ηλεκτρονικό «διαδίκτυο» (Internet), *Brown Electronic Article Review Service in Moral and Political Philosophy*, <http://www.brown.edu/Departments/Philosophy/bears/homepage.html>. Ronald Dworkin "Objectivity and Truth: You'd Better Believe It", *Philosophy and Public Affairs* 25 (1996), 87-139. Commentators: Simon Blackburn, University of North Carolina, Chapel Hill, Posted 11/11/96, Michael Otsuka, University of California, Los Angeles, Posted 12/3/96, Nick Zangwill, University of Glasgow, Posted 12/2/96. Reply: Ronald Dworkin, Oxford and New York University, Posted 4/9/97. Τον όρο 'μεταηθικός ησυχασμός' για τον χαρακτηρισμό των απόψεων του Dworkin, χρησιμοποιεί ο Zangwill, ενώ, από όσο

μένες απόψεις του Thomas Nagel που συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με την επιχειρηματολογία του Dworkin⁶. Πιστεύω ότι η προβαλλόμενη ησυχαστική κατεύθυνση συνιστά μιά μάλλον ατελέσφορη προοπτική αντιμετώπισης της διαμάχης για τον ηθικό ρεαλισμό. Έτσι θα προσπαθήσω να περιγράψω τις αδυναμίες της και να εκθέσω τους κυριότερους λόγους για την απόρριψη ή για την ουσιαστική διόρθωσή της.

II. Το ζήτημα που μας ενδιαφέρει αφορά κατ' αρχήν το σημασιολογικό και επιστημολογικό status των ηθικών και γενικότερα των αξιολογικών κρίσεων. Κατά τους περισσότερους υποστηρικτές της ρεαλιστικής τους ανάλυσης, για να διασφαλισθεί η αντικειμενικότητά τους, απαιτείται πριν απ' όλα να αναγνωρισθεί η δυνατότητα να τους αποδίδονται τιμές αληθείας και ορισμένες από αυτές να είναι αληθείς. Έτσι μπορούμε να κάνουμε λόγο και για την πραγματική ύπαρξη ηθικών γεγονότων ή αξιών ανεξάρτητων από τις επιθυμίες ή τις συμβάσεις μας. Θα μπορούσαμε λοιπόν να προσυπογράψουμε την παρακάτω συνοπτική διατύπωση των βασικών ρεαλιστικών θέσεων (P) :

- 1) Οι ηθικές κρίσεις μπορούν να είναι κυριολεκτικά αληθείς ή ψευδείς.
- 2) Ορισμένες ηθικές κρίσεις είναι αληθείς.
- 3) Υπάρχει μιά ηθική πραγματικότητα δυνάμει της οποίας οι αληθείς ηθικές κρίσεις είναι αληθείς.
- 4) Μπορούμε να γνωρίσουμε, και πράγματι γνωρίζουμε, την κυριολεκτική αλήθεια ορισμένων ηθικών κρίσεων⁷.

γνωρίζω, την έννοια του ησυχασμού με αναφορά σε προγενέστερα κείμενα του Dworkin αναλύει για πρώτη φορά ο Νίκος Σταυρόπουλος: βλ. Nicos Stavropoulos, *Objectivity in Law* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 161, και παρακάτω σημ. 23.

6. Στο έργο του *The Last Word* (Oxford: Oxford University Press, 1997), 101-126. Βέβαια η προσεκτική εξέταση των κάπως διαφορετικών θέσεων του Nagel θα απαιτούσε μιά άλλη εργασία.

7. Geoffrey Thomas, *An Introduction to Ethics: Five Central Problems of Moral Judgment*, 116. Για μιά πρώτη παρουσίαση της προβληματικής του ηθικού

Είναι προφανή τα προβλήματα ερμηνείας των εννοιών της «κυριολεκτικής αλήθειας» και της λιγότερο ή περισσότερο ανεξάρτητης ηθικής «πραγματικότητας» δυνάμει της οποίας υποτίθεται πως είναι αληθείς ορισμένες ηθικές κρίσεις. Η ησυχαστική θεώρηση που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια στηρίζεται σε μία αντίληψη της αλήθειας των κανονιστικών μας πεποιθήσεων η οποία φαίνεται απρόσβλητη από τις συνέπειες οποιωνδήποτε μεταφυσικών υποθέσεων. Το ερώτημα στο οποίο θα χρειαστεί να εστιάσουμε την προσοχή μας αφορά την επάρκεια αυτής της αντίληψης στο πλαίσιο μίας γενικότερης, συνεπούς φιλοσοφικής προσέγγισης.

Είναι γεγονός πως οι ισχυρισμοί μας για την αντικειμενικότητα των ηθικών κρίσεων γίνονται συχνά στόχος σκεπτικιστικών ή και μηδενιστικών αμφισβητήσεων, που έχουν ως αφετηρία τους συνολικές μεταφυσικές απόψεις για τη δομή της πραγματικότητας, τη λειτουργία της γλώσσας και τη σχέση της με τον κόσμο, ή την υφή των αξιών. Και διερωτάται κανείς εάν και κατά πόσον είναι εύλογη η ανησυχία για την ενδεχόμενη υπονόμηση των ηθικών μας κρίσεων από τέτοιου είδους αμφισβητήσεις, αλλά και αν μπορούν να είναι αποτελεσματικές οι ποικίλες φιλοσοφικές προσπάθειες για την στήριξή τους.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Dworkin, πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο είδη σκεπτικισμού, που φαίνεται να απειλούν τις ηθικές μας πεποιθήσεις και που προσλαμβάνουν μάλλον γενική μορφή. Από τη μία πλευρά υπάρχει ο «εσωτερικός» σκεπτικισμός που προέρχεται από την ίδια την ηθική μας σκέψη, και από την άλλη ο «εξωτερικός», προϊόν μεταφυσικών ή γνωσιολογικών τοποθετήσεων που διαμορφώνονται «έξω» από την ηθική. Κατά τον Dworkin, μόνον ο πρώτος

ρεαλισμού, βλ. Στέλιο Βιρβιάκη, «Σύγχρονες γνωσιολογικές και οντολογικές προσεγγίσεις της ηθικής», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 5 (1991), 91-113, Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία: Ο αγγλόφωνος στοχασμός* 274-85. Πρβλ. ακόμη Peter Railton, «Moral Realism: Prospects and Problems», in Walter Sinnott Armstrong - Mark Timmons (eds.), *Moral Knowledge? - New Readings in Moral Epistemology* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 49-81.

αποτελεί πραγματική πρόκληση για το εγχείρημα της δικαιολόγησης των ηθικών κρίσεων και πεποιθήσεων. Ο εξωτερικός ή «αρχιμήδειος» σκεπτικισμός, ο οποίος αμφισβητεί την αποφαντική ισχύ ή την αλήθεια του συνόλου αυτών των κρίσεων για καθαρά μεταηθικούς λόγους, δεν μπορεί να τις εξουδετερώσει, στον βαθμό που οι αφηρημένοι φιλοσοφικοί λόγοι δεν θίγουν ουσιαστικά το περιεχόμενό τους⁸.

Ο εξωτερικός σκεπτικισμός εμφανίζεται με τον μανδύα κάποιας πλήρους «ουδετερότητας» απέναντι στις κανονιστικές διαμάχες, ή πάλι ως αναγκαίο επακόλουθο ενός αιτήματος «λιτότητας», το οποίο επιβάλλει αυστηρά κριτήρια μεταφυσικής νομιμότητας δανεισμένα από την οντολογία των φυσικών επιστημών. Στην πρώτη περίπτωση, η διακήρυξη ουδετερότητας τελικά στερεί την κριτική στάση απέναντι στη θεμελίωση του χώρου της ηθικής από τον απειλητικό της χαρακτήρα, αλλά και από το ενδιαφέρον της, αφού οι υποστηρικτές της προτιμούν τελικά να σεβαστούν την αντικειμενικότητα στο επίπεδο της κανονιστικής ηθικής, καταφεύγοντας σε επισφαλείς και δυσλειτουργικές λογικές κατασκευές στο μεταηθικό επίπεδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης παρέχει ο «κοινοί ρεαλισμός» του Simon Blackburn⁹. Στη δεύτερη, οδηγούμαστε στο πραγματικό ενδεχόμενο μηδενιστικής διάβρωσης των πεποιθήσεων μας, αλλά οι υποτιθέμενες πρακτικές συνέπειες του «λιτού» μεταηθικού στοχασμού είναι δύσκολο να επικρατήσουν γιατί είναι καταφανής η παρανόηση της σημασίας και της λειτουργίας των ηθικών κατηγοριών που ελέγχονται με κριτήρια ξένα προς αυτές. Η «θεωρία πλάνης» του John Mackie αποτελεί τη συνεπέστερη εκδοχή μίας τέτοιας αντιμετώπισης της ηθικής¹⁰.

Η κριτική όλων των ειδών εξωτερικού σκεπτικισμού από τον Dworkin βασίζεται στην απόπειρα κατάδειξης της κενότητας και της

8. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 19-26.

9. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 46-52. Βλ. Simon Blackburn, *Essays in Quasi-Realism* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

10. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 52-58. Βλ. John Mackie, *Ethics: Inventing Right and Wrong* (Harmondsworth: Penguin, 1977).

αστοχίας των υποθέσεών τους όταν αυτές εφαρμόζονται στον χώρο της ουσιώδους ηθικής. Ο Dworkin εισηγείται την δοκιμαστική «μετάφραση» των εξωτερικών αποφάσεων σε κρίσεις εσωτερικής ηθικής εμπέλειας. Η τακτική αυτή μπορεί να καταδείξει ότι στον βαθμό που γίνεται αισθητή κάποια σκεπτικιστική αιχμή, αυτή δεν προέρχεται από γενικά συμπεράσματα οντολογικού ή γνωσιολογικού προβληματισμού, αλλά από απορίες των ίδιων των κανονιστικών συζητήσεων. Για παράδειγμα, δεν θα έπρεπε να μας επηρεάζει η άποψη πως δεν είναι δυνατό να υπάρχουν ηθικά γεγονότα ή ιδιότητες που να ανήκουν στην «πραγματικότητα καθαυτή» και γι' αυτό είμαστε αναγκασμένοι να τηρούμε ουδέτερη στάση απέναντι σε ουσιώδεις αποφάνσεις όπως «η τρομοκρατία είναι ηθικά μεμπτή». Η ηθική μας συνείδηση και ευαισθησία θα δοκιμαζόταν αν επεξεργαζόμαστε τις πρακτικές και θεωρητικές μας αντιλήψεις στον χώρο της κανονιστικής ηθικής και αδυνατούσαμε να αναπτύξουμε πειστικά επιχειρήματα υπέρ της καταδίκης της τρομοκρατίας.

Γνήσια σκεπτικιστική ανησυχία θα προκύψει εφόσον διατυπωθούν γενικοί φιλοσοφικοί ισχυρισμοί αντίθετοι στο πραγματικό που εκφράζουν ουσιώδεις ηθικές απόψεις. Ορισμένοι τέτοιοι ισχυρισμοί θα μπορούσαν ενδεχομένως να δείξουν ότι οι ηθικές μας κρίσεις έχουν μη ηθικές προϋποθέσεις «που είναι όμηροι μη ηθικής αντίκρουσης». Για παράδειγμα, αν δεχθούμε ότι «Οι πράξεις μας θα είχαν ηθικές ιδιότητες μόνο αν υπήρχε ηθική βούληση», ότι «Η μοναδική πηγή ηθικών αξιών είναι ο Θεός», ή πως «Η ηθική πράξη προϋποθέτει την ικανότητα να αναγνωρίζουμε και τα συμφέροντα των άλλων και να δρούμε με βάση αυτά», τότε η αμφισβήτηση της ελευθερίας της βούλησης, ο κλονισμός της πίστης στην ύπαρξη του Θεού η ή κατίσχυση του «ζοφερού», ακραίου δόγματος του «ψυχολογικού εγωισμού» θα μπορούσε να οδηγήσει σε υπονόμευση της ηθικής. Ο Dworkin αμφιβάλλει αν πράγματι μπορεί να καταδειχθεί η πραγματική πρακτική σημασία τέτοιων θεολογικών, μεταφυσικών ή ψυχολογικών υποθέσεων, από τη σκοπιά όλων των βασικών κανονιστικών θεωριών. (Οι αρχές της καντιανής δεοντοκρατίας μπορεί για παράδειγμα να επηρεάζονται με διαφορετικό τρόπο από τις αρχές κάποιων συνεπειοκρατικών θεωριών από την

κριτική της έννοιας της ελευθερίας της βούλησης ή από την επικράτηση του ψυχολογικού εγωισμού.) Οπωσδήποτε όμως είναι πεπεισμένος για την αποτυχία της μετάφρασης σε ανάλογες υποθέσεις με ουσιώδες κανονιστικό περιεχόμενο των μεταφυσικών ισχυρισμών που υποτίθεται πως απειλούν οι βασισμένες σε αφηρημένες οντολογικές αναζητήσεις αρχιμηδείς σκεπτικιστικές ανησυχίες. Και τούτο συνεπάγεται ότι οι σχετικές μεταηθικές προτάσεις (θετικές ή αρνητικές) ακόμα και αν δεν είναι πλήρως στερημένες από νόημα, δεν έχουν κανένα ηθικό ενδιαφέρον, το μόνο που θα έπρεπε να μετράει στην πρακτική φιλοσοφία, και έτσι δεν υπάρχει λόγος να μας ανησυχούν.

Είναι κατά τον Dworkin αναγκαίο να αρνηθούμε εξ αρχής την προσπάθεια εφαρμογής ενός εξωτερικού ελέγχου της ηθικής διάστασης. Αυτός ο έλεγχος, μέσω της επίκλησης κάποιας έννοιας της αλήθειας ως «αντιστοιχίας» προς τα γεγονότα, της χρησιμοποίησης της αρχής της «συναγωγής στην καλύτερη εξήγηση» (εξήγηση των πεποιθήσεών μας με αναφορά στις οντότητες που τις προκαλούν), και κατ' επέκταση της αιτιακής γνωσιολογικής ανάλυσης των ηθικών μας κρίσεων, ως εξαρτημένων από μυστηριώδεις οντότητες ή ποιότητες οι οποίες καθιστούν δυνατή την αλήθεια ή την ορθότητά τους, είναι καταδικασμένος να μας δώσει αρνητικά αποτελέσματα.

Αν προδούμε σε ένα νοητικό πείραμα συλλαμβάνοντας με τη φαντασία μας ένα πεδίο υποθετικών ηθικών στοιχείων («ηθονίων»), ικανών να διασφαλίσουν την αντικειμενικότητα των (ορθών) ηθικών πεποιθήσεων που τα ανιχνεύουν, θα συνειδητοποιήσουμε την κενότητα, αν όχι την ανοησία της εικασίας μας¹¹. Ο Dworkin επικρίνει εξίσου τους ρεαλιστές φιλοσόφους, οι οποίοι παίρνουν στα σοβαρά την εξωτερική σκεπτικιστική πρόκληση και επιδίδονται στην κατασκευή οντολογικών και γνωσιολογικών μοντέλων, εμπνευσμένων από παραπλανητικές αναλογίες της ηθικής και των φυσικών επιστημών. Το λάθος τους είναι όχι μόνο ότι προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τους αντιπάλους τους παρέχοντας θετική λύση σε μία παραπλανητική σύλληψη του προβλήματος της αντικειμενικότητας, αλλά και ότι συνήθως φαίνεται να

11. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 38.

υποτιμούν την σημασία της διερεύνησης της ουσιώδους κανονιστικής διάστασης για την αντιμετώπιση και των ίδιων των μεταηθικών ερωτημάτων. Οι αρχιμηδικοί φιλόσοφοι και των δύο στρατοπέδων (ρεαλιστές και αντιρεαλιστές, γνωσιοκράτες και αγνωσιοκράτες) είναι «κακοί μεταφυσικοί», διότι πιστεύουν ότι «η παραδοσιακή, καθαρόαιμη, απροσχημάτιστη ηθική της άποψης της ονομαστικής αξίας (των ισχυρισμών μας) έχει ανάγκη μη ηθικών θεμελίων»¹².

Οι εκπρόσωποι της προβολικής θεωρίας του «οιονεί ρεαλισμού» υποστηρίζουν ότι η αμφισβήτηση της ρεαλιστικής αντίληψης στο μεταηθικό επίπεδο δε θα επηρέαζε αναγκαστικά τις κανονιστικές μας πεποιθήσεις. Θα έπρεπε βέβαια να κατοχυρώσουμε το δικαίωμά μας να τις υιοθετούμε όπως εμφανίζονται, δηλαδή με αξιώσεις αντικειμενικότητας, χάρη σε μιά τεχνική σημασιολογική ανάλυση που θα έδειχνε πώς είναι δυνατό να χρησιμοποιούμε τις εκφερόμενες ηθικές προτάσεις, στην πραγματικότητα απλές προβολές υποκειμενικών συναισθημάτων, «σαν να ήταν» πραγματικές αποφάνσεις, επιδεχόμενες τιμές αληθείας, διατυπώσεις πεποιθήσεων με την κατάλληλη αναπαραστατική σχέση με καταστάσεις πραγμάτων.

Ο Dworkin επιμένει πως δεν υπάρχει κανένας λόγος να αναλάβουμε ένα τέτοιο εγχείρημα επιφανειακής μεταστοιχείωσης υποκειμενικών προβολών σε «οιονεί αποφάνσεις», αφού δεν μπορούμε να πιστέψουμε ότι ηθικές κρίσεις όπως «Η γενοκτονία (στη Βοσνία ή οπουδήποτε) είναι ηθικά κακή» δεν εκφράζουν παρά τις συναισθηματικές μας αντιδράσεις και όχι κάποια γεγονότα. Αυτό από το οποίο πρέπει να απαλλαγούμε δεν είναι η ιδέα της ανεξαρτησίας της αλήθειας αυτών των κρίσεων από τα προσωπικά συναισθήματα ή τις επιθυμίες μας,

12. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 73. Μεταφράζω τους όρους 'cognitivism' και 'non-cognitivism' - που αναφέρονται στην άποψη ότι οι ηθικές προτάσεις έχουν τιμές αληθείας και ως εκ τούτου μπορεί να υπάρξει ηθική γνώση και στην αντίθετή της -, ως 'γνωσιοκρατία' και 'αγνωσιοκρατία' (ή 'μη-γνωσιοκρατία'). Η απόδοση 'αγνωστικισμός', που επιλέγει η μεταφράστρια του κειμένου του Dworkin, όπως και το 'γνωστικισμός', προκαλούν συγχύσεις λόγω των καθιερωμένων σημασιών των όρων.

αλλά μάλλον η μεταφυσική ερμηνεία των γεγονότων στα οποία αναφέρονται και η υποστασιοποίηση και απόδοση αιτιακών δυνάμεων στις ιδιότητες (αξίας ή απαξίας), στις οποίες φαίνεται να παραπέμπουν, και οι οποίες υποτίθεται ότι τις καθιστούν αληθείς. Κατά τα άλλα, σύμφωνα με τον Dworkin, ο οιονεί ρεαλισμός αυτοκαταλύεται ως προβολική αναγωγή των κρίσεων σε θυμικές εκφορές, εφόσον δεν μπορεί να περιχαρακώσει τις ουδέτερες θέσεις του στο κανονιστικό επίπεδο, όπου θέλει να διασφαλίσει τη λογική και σημασιολογική προσποίηση αντικειμενικότητας.

Μεταξύ των αρχιμηδίων φιλοσόφων και έξω από τον χώρο των συζητήσεων της ηθικής φιλοσοφίας θα έπρεπε ίσως να κατατάξουμε και όλους εκείνους που αναφέρονται στην ύπαρξη δύο περιοχών λόγου, του κοινού και του μεταφυσικού, ισχυριζόμενοι πώς επιθυμούν να προστατέψουν την πρώτη από την ενδεχόμενη «μόλυνση» που θα μπορούσαν να προκαλέσουν οι κενές και ψευδείς αναλύσεις όσων τοποθετούνται στην δεύτερη. Έτσι, αρνούμενοι την κυριολεκτική σημασία των λεγομένων στο μεταφυσικό επίπεδο, και ερμηνεύοντας την έννοια της πραγματικότητας ως συνάρτηση γλωσσικών παιγνίων, είναι ενδεχόμενο, αντίθετα με την εκπεφρασμένη επιδίωξή τους, να οδηγήσουν σε σχετικοποίηση ή και διάλυση του ρεαλισμού της περιοχής στην οποία ζητούν να τοποθετηθούν. Ο Dworkin υποδεικνύει τον νεοπραγματισμό του Richard Rorty ως παράδειγμα αυτής της αρχιμηδειακής θεώρησης¹³.

Όπως προαναφέρθηκε, ο Dworkin προσυπογράφει μιά καθαρή και ισχυρή αντίληψη αντικειμενικότητας. Και τούτο συμβαίνει στο μέτρο που δέχεται σαφώς πως οι ηθικές προτάσεις είναι αληθείς ή ψευδείς (όταν στις συγκεκριμένες περιπτώσεις είναι αληθείς ή ψευδείς), ανεξάρτητα από το τί πιστεύουν οι άνθρωποι. Αν καταδεικνυόταν η αλή-

13. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 27-29. Πρβλ. Richard Rorty, *Contingency, Irony and Solidarity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Τελικά, μάλλον θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τον Rorty ως αντιρεαλιστή ή σχετικιστή, παρόλο που φαίνεται να θέλει να υποστηρίξει μιά γενικότερη μορφή ησυχασμού διαφορετική από εκείνη του Dworkin.

θεια της κρίσης ότι οι εκτρώσεις είναι άδικες ή ηθικά εσφαλμένες, θα συνέχιζαν να είναι άδικες ή ηθικά εσφαλμένες, ακόμη και αν κανείς δεν πίστευε πως είναι αληθής. Δηλαδή δεν θα ήταν αληθής επειδή έτσι θα νόμιζαν οι άνθρωποι. Γι' αυτό ο Dworkin εκφράζει την αντίθεσή του προς τους φιλοσόφους που επεξεργάζονται μορφές διαθεσιακού ή ανθρωποκεντρικού ρεαλισμού και απορρίπτει την αναλογία μεταξύ ηθικών ιδιοτήτων και δευτερευουσών ποιότητων. Προτείνει και πάλι να μεταφράσουμε την αντίληψη που εκφράζεται από αυτή την αναλογία στο πρώτο, ουσιώδες ηθικό επίπεδο, και υποστηρίζει ότι μιά τέτοια εσωτερική μετάφραση δείχνει ότι οδηγούμαστε σε σχετικιστικές υποδηλώσεις, κάτι που θα έπρεπε να αποφύγουμε¹⁴. Όπως και να έχει το πράγμα, η υπόθεση θα κριθεί σε κανονιστικό και όχι μεταηθικό πλαίσιο.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να μιλήσουμε για ηθικό ρεαλισμό; Ο Dworkin μας καθησυχάζει πως θεωρεί την άποψή του «ρεαλιστική» (αν και δεδομένης της διαβόητης αμφισημίας του όρου δεν εξαρτώνται πολλά από αυτόν τον χαρακτηρισμό), επειδή υιοθετεί την άποψη της «ονομαστικής αξίας» (- κυριολεξίας). Δεν «θα προσέφευγε οικειοθελώς στις μπάρνκ διατυπώσεις αυτής της αντίληψης» για αχρονικές αλήθειες μέσα στον εξοπλισμό (την «επίπλωση») του σύμπαντος, αλλά αν πιεζόταν θα επέμενε πως «στον βαθμό που σημαίνουν έστω και το παραμικρό, αληθεύουν»¹⁵. Εφόσον αποδέχεται τη δυνατότητα και την ύπαρξη ηθικών αληθειών, η τοποθέτησή του είναι σαφώς γνωσιοκρατική, χωρίς όμως να υιοθετεί κάποια αντίληψη περί ηθικής πραγματικότητας, που συμπεριλαμβάνεται, όπως είδαμε, στις βασικές θέσεις του ηθικού ρεαλισμού. Η επιχειρηματολογία του φαίνεται να συμφωνεί

14. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 35-42. Για μία κλασική παρουσίαση της αναλογίας μεταξύ ηθικών ιδιοτήτων και δευτερευουσών ποιότητων, βλ. David Wiggins, *Needs, Values, Truth*, 2nd ed. (Oxford: Blackwell, 1991), 107, 129-30 επ., και John McDowell, «Values and Secondary Qualities», in J. McDowell, *Mind, Value and Reality* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998). Για μία συστηματική κριτική της αναλογίας, βλ. S. Virvidakis, *La robustesse du bien*, 158-176.

15. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 73-74.

με μία από τις προσεγγίσεις που σε άλλη εργασία μου έχω αποκαλέσει «στρατηγικές μετριασμού του ηθικού ρεαλισμού» - και πιο συγκεκριμένα με την πλήρη εγκατάλειψη της θεματικής του οντολογικού επιπέδου, των οντοτήτων ή ιδιοτήτων που θα επιδιώκαμε να ανιχνεύσουμε ως αναφερόμενα των ηθικών όρων και κρίσεων¹⁶.

Ο Dworkin όμως επιμένει στον «εύρωστο» χαρακτήρα του ρεαλισμού του, «που δεν γνωρίζει όρια». Όπως γράφει, «ορισμένοι επικριτές μπορεί να θεωρήσουν αυτή την εκδοχή ρεαλισμού πολύ ισχνή διότι, ... χρησιμοποιεί μόνο ένα μινιμαλιστικό ίχνος των πλήρων, εύρωστων ιδεών της αλήθειας, ή της γνώσης, ή της ιδιότητας, ή της ύπαρξης, ή της αντικειμενικότητας, τις οποίες πιστεύουν ότι θα επιστράτευε ένας αυθεντικός ρεαλισμός. Ευθύς ως απορρίψουμε όμως την ελάχιστη κατανοητή θέση του ηθικού πεδίου, δεν φαίνεται πλέον να έχει περισσότερο νόημα να αποκαλούμε την άποψη που υποστήριζε μινιμαλιστική παρά να την αποκαλούμε μαξιμαλιστική, διότι δεν υπάρχει πλέον καμία εύρωστη θέση την οποία να αναπτύξει οποιοσδήποτε ρεαλισμός ή να αντικρούσει οποιοσδήποτε αντιρεαλισμός, δεν υπάρχει πλέον κάποια περισσότερο μεταφυσική μεταηθική που να υιοθετηθεί από τον πρώτο ή να χλευασθεί από τον δεύτερο. Αυτός δεν είναι ένας ασθενής ισχυρισμός.» Αντίθετα έχει την «σχυρή συνέπεια» -που διστάζουν να αποδεχθούν πολλοί φιλόσοφοι- πως «η ηθική είναι μια ξεχωριστή, ανεξάρτητη διάσταση της εμπειρίας μας και ασκεί την δική της κυριαρχία». Έτσι, το κύρος της μπορεί αν αμφισβητηθεί μόνο από τα μέσα ακόμα και αν πρόκειται να καταστραφεί «αναγκαστικά προίσταται της καταστροφής της... Δεν μπορούμε να αναρριχηθούμε έξω από την ηθική για να την κρίνουμε ενώπιον κάποιου εξωτερικού, αρχιμήδειου δικαστηρίου, όπως δεν μπορούμε να αναρριχηθούμε έξω από τον λόγο για να τον δοκιμάσουμε εκ των άνω»¹⁷.

16. Βλ. Stélios Virvidakis, «Stratégies de modération du réalisme moral», in Ruwen Ogien (ed.), *Le réalisme moral* (Paris: Presses Universitaires de France, 1999), 420-456, 437-440. Για μορφές γνωσιοκρατίας χωρίς οντολογικό ρεαλισμό, βλ. Richard Norman, «Making Sense of Moral Realism», *Philosophical Investigations* 20 (1997), 117-135.

17. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 74.

Σε τελευταία ανάλυση, ο Dworkin δεν θα είχε αντίρρηση ακόμη και για τη χρήση του όρου 'πλατωνισμός', φτάνει αυτός ο πλατωνισμός να ερμηνευθεί ως επαναβεβαίωση της αλήθειας ηθικών θέσεων πρώτου επιπέδου. Εδώ συναφής είναι η διαπίστωση του Παύλου Σούρλα πως η (πλατωνίζουσα) παραδοχή «της ανεπιφύλακτης επιτακτικότητας βασικών ηθικών αξιών στην οποία οδηγούμαστε αναπόδραστα αν, υπερνικώντας πλάνες και παρερμηνείες, σκεφθούμε με συνέπεια ως το τέλος τις ηθικές μας πεποιθήσεις, δεν αποτελεί μιάν αυθαίρετη μεταφυσική παραδοχή», αλλά «προέκταση της βεβαιότητάς μας για την ανάγκη να καταδικαστούν μιά σειρά από ανήθικες πράξεις» χωρίς «αν» και «εξααρτάται»¹⁸.

Γιά να μιλήσουμε με τεχνική γλώσσα, η τοποθέτηση του Dworkin εγγράφεται πλήρως σε αυτό που ο Philip Pettit θεωρεί βασικό στοιχείο της (καθαρής) ρεαλιστικής θεώρησης, την κοσμοκεντρική -σε αντίθεση με την ανθρωποκεντρική- προοπτική (αλλά συμφωνεί και με το άλλο σημαντικό κριτήριο της κυριολεκτικής ερμηνείας / ονομαστικής αξίας των επίμαχων προτάσεων)¹⁹. Και οπωσδήποτε είναι ρεαλιστής με τη σημασιολογική έννοια του Michael Dummett, δηλαδή με βάση την πλήρη εφαρμοσιμότητα της αρχής της δισθενείας σε μιά ομάδα προτάσεων ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες δυνατότητες για επαλήθευσή τους. Βέβαια, ο ίδιος ο Dummett συμπληρώνει αυτή την έννοια με την αναφορά και σε κάποια πραγματικότητα δυνάμει της οποίας εφαρμόζεται η αρχή της δισθενείας, ενώ πάλι έχει πρόσφατα αφήσει να εννοηθεί ότι δεν θεωρεί πως οι απόψεις του για την αντιπαράθεση ρεαλισμού-αντιρεαλισμού μπορούν να αξιοποιηθούν επιτυχώς στη διαμάχη του ηθικού ρεαλισμού²⁰.

18. Παύλος Σούρλας, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 24/8/1997.

19. Philip Pettit, «Realism», in Jonathan Dancy, Ernest Sosa (eds.), *A Companion to Epistemology* (Oxford: Blackwell, 1992), 420-424. Πρβλ. την χρήση της έννοιας της κυριολεκτικής αλήθειας στις θέσεις του ηθικού ρεαλισμού (P 1,2,4) παραπάνω, σελ. 69.

20. Η σημασιολογική ανάλυση του προβλήματος του ρεαλισμού από τον Michael Dummett παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο άρθρο του "Realism" του

Οπωσδήποτε, ο Dworkin καθιστά σαφές στην ανάλυσή του ότι δεν συμφωνεί με την προσπάθεια ελέγχου του ρεαλιστικού χαρακτήρα των ηθικών πεποιθήσεων βάσει των κριτηρίων που έχει πρόσφατα προτείνει ο Crispin Wright και που ταιριάζουν περισσότερο για την αποτίμηση του ρεαλισμού των επιστημονικών αποφάνσεων για τη φυσική πραγματικότητα²¹. Ωστόσο, παρά τις πρώτες εντυπώσεις, θα ήταν λάθος να παρομοιάσουμε την προσέγγισή του με την υιοθέτηση κάποιου διαδικαστικού και όχι ουσιώδους ρεαλισμού, όπως η νεοκαντιανή στήριξη της ηθικής αντικειμενικότητας της Christine Korsgaard²².

III. Είναι προφανές πως αντιμετωπίζουμε έναν ενδιαφέροντα συνδυασμό γνήσιων ρεαλιστικών, ή τουλάχιστον αντικειμενιστικών, επιδιώξεων με σαφείς ησυχαστικές διακηρύξεις. Το ζητούμενο είναι να

1963, που επαναδημοσιεύεται στη συλλογή κειμένων του, *Truth and Other Enigmas* (London: Duckworth, 1978), 145-165, με εκτενή αναφορά στην εισαγωγή (xxx-xxxi επ.) Πρβλ. ακόμη τις πιο πρόσφατες αναλύσεις του in "Realism", *Synthese* 52 (1982), 55-112, επαναδημοσιευόμενο in του ίδιου, *The Seas of Language* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 230-276, και «Realism and Anti-Realism», *The Seas of Language*, 462-478. Στο τελευταίο άρθρο ο Dummett παρατηρεί πως η αντίληψη του ρεαλισμού την οποία εισηγείται δεν είναι κατάλληλη για την προσέγγιση της διαμάχης ηθικού υποκειμενισμού και ηθικού ρεαλισμού, «Realism and Anti-realism», 467. Πρβλ. και Fabrice Pataut, "An Anti-Realist Perspective on Language, Thought, Logic and the History of Analytic Philosophy: An Interview with Michael Dummett", *Philosophical Investigations* 19 (1996), 1-33, 33.

21. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 62-68. Βλ. Crispin Wright, *Truth and Objectivity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992). Πρβλ. τη σχετική συζήτηση in Pascal Engel, *La vérité* (Paris: Hatier, 1998, 55-6 επ.) και S. Virvidakis, *La robustesse du bien*, 86-88.

22. Βλ. Christine Korsgaard, *The Sources of Normativity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 34-5 επ. Ο Nagel μάλιστα, στον οποίο η Korsgaard αποδίδει μιά μορφή ουσιώδους ρεαλισμού, δεν θεωρεί την τοποθέτηση της επαρκώς ρεαλιστική (*The Last Word*, 201-8) και τονίζει, όπως και ο Dworkin, ότι ένας ουσιώδης ρεαλισμός δεν χρειάζεται τις οποιεσδήποτε μεταφυσικές δεσμεύσεις σχετικά με την ύπαρξη κάποιων «οντοτήτων, γεγονότων ή αληθειών» (205).

αποτιμήσουμε τη λογική συνοχή αυτής της στάσης και να αναρωτηθούμε για τη λειτουργικότητα αλλά και τη γενικότερη δικαιολόγησή της. Δεν πρόκειται απλώς για έναν ησυχασμό με τη χαλαρή ή λιγότερο αυστηρή σημασία της απλής αποφυγής οντολογικών ή γνωσιολογικών εξηγήσεων του κύρους δικαιοκινών ή νομικών και ηθικών εννοιών κατά την ανάπτυξη κανονιστικών επιχειρημάτων, αλλά για έναν ησυχασμό και με την ισχυρότερη σημασία της πλήρους απόρριψης εξωτερικών σκεπτικιστικών προκλήσεων και ανάλογων μεταηθικών απαντήσεων σε αυτές τις προκλήσεις²³.

Στη μελέτη του για τις προϋποθέσεις της αντικειμενικότητας των νομικών κρίσεων, ο Νίκος Σταυρόπουλος αξιοποιεί τις θεωρίες της αναφοράς των Saul Kripke, Hilary Putnam και Tyler Burge, για να επεξεργαστεί μία ρεαλιστική σημασιολογία των δικαιοκινών και νομικών όρων, η οποία επιτρέπει μία ανάλυση του εννοιολογικού τους περιεχομένου, αντίθετη με την παράδοση συμβατιστικών και θετικιστικών ερμηνειών, την κυρίαρχη σε μεγάλο βαθμό μέχρι πρόσφατα στη Φιλοσοφία του Δικαίου²⁴. Ο Σταυρόπουλος πιστεύει πως η ησυχαστική προσέγγιση του Dworkin, με τη χαλαρότερη σημασία του όρου, δεν αποκλείει τη δυνατότητα μίας μεταηθικής έρευνας των δικαιοκινών εννοιών (και των σχετικών ηθικών εννοιών οι οποίες ενδεχομένως μπορούν και να τις στηρίξουν), που θα επέτρεπε και μία μάλλον εξωτερική δικαιολόγηση του υπό συζήτηση αιτήματος αντικειμενικότητας. Η τοποθέτησή του έτσι φαίνεται να συμφωνεί με τη στάση των φιλοσόφων, οι οποίοι, ενδιαφερόμενοι κυρίως για τον αξιολογικό στοχασμό πρώτου επιπέδου, δέχονται πως οι καθαρά μεταηθικές ανάζητήσεις μπορούν να συμπληρώσουν -αν όχι να θεμελιώσουν- τις κανονιστικές θεωρίες και να ενισχύσουν τη συνοχή του συνόλου των πεποιθήσεών μας. Δεν είμαι όμως βέβαιος αν τα ευθέως συναγόμενα συμπεράσματα και οι υποδηλώσεις του εξεταζόμενου κειμένου είναι

23. Γι' αυτή τη διάκριση μεταξύ ισχυρότερης και χαλαρότερης έννοιας του ησυχασμού που πρέπει να αποδοθεί στον Dworkin, βλ. N. Stavropoulos, *Objectivity in Law*, 161.

24. N. Stavropoulos, *Objectivity in Law*, 161.

πλήρως συμβατά με το φιλοσοφικό εγχείρημα του Σταυρόπουλου. Ο Dworkin όχι μόνο αμφισβητεί την ανάγκη μεταηθικών συμπληρωμάτων αυτού του είδους, αλλά θεωρεί προβληματική την όλη σύλληψή τους²⁵.

IV. Σ' αυτό το σημείο μπορούμε νομίζω να διατυπώσουμε ορισμένα προκαταρκτικά ερωτήματα που θα προσανατολίσουν και την κριτική μας των επιχειρημάτων του Dworkin, κυρίως σε ό,τι αφορά τις προκείμενες τους:

Μέχρι ποιού σημείου είναι αναγκαίο ή και εφικτό να απαλλαγούμε από τις εξωτερικές μας μεταηθικές ανησυχίες και να περιοριστούμε στο εσωτερικό του κανονιστικού μας προβληματισμού; Είναι τόσο σαφής η διάκριση εξωτερικού και γενικού (ή καθολικού) εσωτερικού σκεπτικισμού, όσο προσπαθεί να μας πείσει ο Dworkin; Ποιά είναι τα κριτήρια που μας επιτρέπουν να περιγράψουμε τα όρια της ηθικής θεωρίας και πρακτικής (τοπικής ή και καθολικής εμβέλειας) που παρουσιάζεται ως μία κυρίαρχη και καθαρά αυτόνομη διάσταση της ζωής μας, ως ένα χωριστό «γλωσσικό παιχνίδι», για να χρησιμοποιήσουμε διτγκενσταϊνικούς όρους;

Γιά παράδειγμα, πώς μπορούμε να περιορίσουμε μία διαμάχη για την αλήθεια του σχετικισμού σε μία συζήτηση μόνο κανονιστικού επιπέδου - που δεν επεκτείνεται σε αναφορές σε διαπολιτισμικές συγκρούσεις και διαφωνίες, οι οποίες ξεπερνούν το στενά εννοούμενο πεδίο της ουσιώδους ηθικής; Γιατί να εμπιστευτούμε τη φαινομενολογία της αντικειμενικότητας των ηθικών αποφάνσεων πρώτου επιπέδου; Πώς θα διασφαλίσουμε την αυτόματη διάκριση μεταξύ εκφράσεων προσωπικού γούστου χωρίς καμιά αξίωση ανεξαρτησίας από υποκειμενικές προτιμήσεις (π.χ. «το παγωτό σοκολάτα είναι καλύτερο από το παγωτό φράουλα») και «σοβαρών» αξιολογικών κρίσεων που αφορούν το ορθό και το αγαθό (π.χ. «η ζωή ενός γιατρού αφοσιωμένου στην ανακούφιση των πασχόντων είναι πλουσιότερη σε πνευματική σημασία από τη ζωή ενός αιμοδόρου γκάνγκστερ», «η δουλεία είναι ηθικά απαράδεκτη», «η

25. N. Stavropoulos, *Objectivity in Law*, 161-2.

ευθανασία είναι μερικές φορές ηθικά επιτρεπτή»); Είναι μόνο η εσωτερική περιπλοκότητα του περιεχομένου, η οποία επιτρέπει την ανάπτυξη κανονιστικών θεωριών και αντιτιθέμενων επιχειρημάτων και καθιστά τις απρόσβλητες στον εξωτερικό σκεπτικισμό αποφάνσεις αποκρίσιμες στα αιτήματα αντικειμενικότητας και αλήθειας, που κάνει τη διαφορά²⁶; Αν την απάντηση την δίνει κάποιο καντιανό τεστ καθολικευσιμότητας των ισχυρισμών μας, τί ακριβώς εξηγεί αυτήν τη διαφορά; Και τί νομιμοποιεί την ίδια την καθολικευσιμότητα; Δεν μπορούμε και δεν χρειάζεται να πούμε τίποτε περισσότερο για πεποιθήσεις, επιθυμίες, κίνητρα και τη σχέση τους με τον κόσμο που μας περιβάλλει; Καταλήγουμε στην αναγνώριση πραγματικών ηθικών λόγων, όπως υποστηρίζει και ο Nagel, απλά με το να αντιπαράθετουμε τις υπονομευτικές μεταηθικές αναλύσεις και τις ισχυρές κανονιστικές πεποιθήσεις στις οποίες οδηγούν οι ηθικοί μας συλλογισμοί πρώτου επιπέδου²⁷; Τέλος, τί εμποδίζει την ησυχαστική διάθεση από το να καθορίσει τη στάση μας απέναντι στην ηθική φιλοσοφία στο σύνολό της, και να μας υπαγορεύσει την εγκατάλειψη και των ιδίων των κανονιστικών ηθικών θεωριών, ή και κάθε μορφής θεωρητικού φιλοσοφείν - σύμφωνα με τις προδιαγραφές της βιτγκενσταϊνικής γλωσσολογικής θεραπείας -, εφόσον οι βασικές ηθικές εννοήσεις που εκφράζουν το κοινό αίσθημα ή τη γραμματική του γλωσσικού παιχνιδιού της ηθικής, μπορεί να μην επιδέχονται δικαιολόγηση;

Πράγματι, όπως είδαμε, ο Dworkin αναφέρεται σε πιθανά παραδείγματα καθολικών εσωτερικών αμφισβητήσεων της ηθικής που μοιάζουν με μορφές εξωτερικού σκεπτικισμού. (Δεν υπάρχει Θεός, άρα όλα επιτρέπονται, δεν είμαστε ελεύθεροι, άρα δεν είμαστε ποτέ ηθικά

26. Πρβλ. και Th. Nagel, *The Last Word*, 101-125.

27. Εδώ αξίζει να παρατηρηθεί ότι, κατά τον Dworkin, η σχετική επιχειρηματολογία μπορεί να επεκταθεί και στον χώρο της αισθητικής, όπου οι αξιολογικές κρίσεις διεκδικούν την αντικειμενικότητα τους στη βάση εσωτερικών παρατηρήσεων, πάντα μέσα στο πεδίο της αισθητικής, π.χ. για τη συγκριτική αποτίμηση Beethoven, Picasso, Braques, βλ. R.Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 80-85.

υπεύθυνα άτομα, όλοι οι άνθρωποι ενεργούν κατά βάθος για εγωιστικούς λόγους, άρα η ηθική σκέψη δεν έχει καμιά εγκυρότητα). Πρόκειται κατ'αυτόν για περιπτώσεις εσωτερικού σκεπτικισμού επειδή φανεράνουν τη δέσμευση σε ουσιώδεις ηθικές θέσεις, που μπορούν να επιτρέψουν την έκφραση υποθετικών αποφάνσεων αντίθετων στο πραγματικό, όπως και ηθικές αξίες προέρχονται και είναι εγγυημένες μόνον από την θέληση του Θεού - και αν ο Θεός δεν υπήρχε, δεν θα ίσχυαν).

Όμως δεν εξηγείται επαρκώς γιατί ορισμένες, θεωρούμενες εξωτερικές σκεπτικιστικές αμφιβολίες, που αφορούν, για παράδειγμα, την απουσία οποιουδήποτε οντολογικού αντικρύσματος ή βάσης που να εξηγεί την ανάδυση της κανονιστικότητας, δεν θα ήταν δυνατό να κλονίσουν τις πεποιθήσεις μας για την αντικειμενικότητα της ηθικής, και γιατί μία μεταφυσική ή υπερβατολογική - ανθρωποκεντρική στήριξη θα ήταν τελείως περιττή, τουλάχιστον για ορισμένους από μας. Ίσως το ίδιο το γεγονός ότι προσπαθεί να μας αποτρέψει από το να επηρεαζόμαστε από «έξωθεν» προερχόμενες ανησυχίες μεταφυσικής προελεύσεως δείχνει ότι τις θεωρεί περισσότερο σοβαρές από ό,τι γράφει²⁸.

Νομίζω ότι ο Dworkin υποτιμά και τις υποδηλώσεις «εσωτερικών» παρατηρήσεων, που αναφέρονται στις ασυμφωνίες και την αδυναμία σύγκλισης των αξιολογικών και ηθικών κρίσεων και τροφοδοτούν σχετικιστικές ή μηδενιστικές τάσεις. Θα ήταν πολύ δύσκολο να αντιμετωπιστούν τέτοιες εσωτερικής προέλευσης ανησυχίες με μόνη την επίκληση των προφανών μας πεποιθήσεων, χωρίς το μεταηθικό αίτημα μίας ενδεχόμενης σύγκλισης ή την υποθετική αναγωγή στην οπτική γωνία κάποιων ιδανικών, ορθολογικών δρώντων υποκειμένων²⁹. Και

28. Ο Dworkin παρατηρεί πως ο «επιλεκτικός σκεπτικισμός» περί αξιών υπό τον τίτλο του «αποκειμενισμού» ή της συγκλησιακρατίας, που θεωρείται η «ευλογότερη μορφή» αρχιμήδειου σκεπτικισμού, είναι και ο πιο «επικίνδυνος» επειδή μπορεί να οδηγήσει σε μια «αυτοπυρπόληση της αλήθειας», R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 18.

29. Βλ. για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, Michael Smith, *The Moral Problem* και Michael Smith, «Internalism's Wheel», in Brad Hooker (ed.), *Truth in Ethics* (Oxford: Blackwell, 1996), 69-94, 92-94.

μάλλον χρειάζεται να εξεταστούν οι οντολογικοί και γνωσιολογικοί όροι της πραγματισμότητας τέτοιων αιτημάτων ή υποθέσεων. Τα παραδείγματα που επιλέγει ο Dworkin φανερώνουν ακριβώς τη δυνατότητα σύνδεσης εσωτερικών και εξωτερικών τοποθετήσεων, που έτσι κι αλλιώς δεν χαρακτηρίζονται ως τέτοιες στη βάση κάποιας φυσικής και σταθερής διαχωριστικής γραμμής. Δεν βλέπω γιατί και για πολλούς - υποτίθεται αφηρημένους και θεωρητικούς ή ξεκομμένους από την πρακτική - μεταηθικούς ισχυρισμούς δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για δέσμευση σε ουσιώδεις ηθικές θέσεις, ανάλογη με αυτήν που αναγνωρίσαμε στην περίπτωση του σκεπτικισμού ο οποίος προκύπτει από την διαπίστωση της ανυπαρξίας ενός Θεού, δημιουργού και εγγυητή των αξιών. Για παράδειγμα, εφόσον ξεκινήσουμε με την παραδοχή ότι οι ηθικές αξίες θα έπρεπε να επιγίνονται σε συγκεκριμένες φυσικές ή ψυχολογικές και κοινωνικές καταστάσεις και αποδειχθεί ότι αυτή η σχέση επιγένεσης δεν υφίσταται, τότε οι αξίες χάνουν το έρεισμά τους.

Τελικά, ο Dworkin στηρίζει τον ρεαλισμό του -χωρίς μεταφυσική- στην πραγματιστική αντίληψή του της αυτονομίας, της κυριαρχίας πάνω σε άλλες εκφάνσεις της ζωής μας και της μη αναγωγιμότητας της ηθικής διάστασης. Πιστεύει πως θα ήταν απίθανο -αν όχι αδύνατο- να καταρρεύσει αυτή η διάσταση εξαιτίας εσωτερικών εντάσεων, που θα μπορούσαν να διαβρώσουν τις κεντρικές μας πεποιθήσεις, τις ευρισκόμενες σε ισορροπία. Σύμφωνα με την έκφρασή του, δεν θα μπορούσαμε να είμαστε σκεπτικιστές εξ ολοκλήρου - «από την αρχή ως το τέλος»³⁰. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες πραγματιστικής ή υπερβατολογικής αναίρεσης, ο αξιολογικός και ιδιαίτερα ο ηθικός μηδενισμός παραμένει μιά λογικά συνεπής δυνατότητα, όσο σπάνια, ή απίθανη, και να μας φαίνεται. Και αν ακόμη είναι αδύνατο να «αναρριχηθούμε έξω από τον λόγο για να τον δοκιμάσουμε εκ των άνω», αυτό δεν σημαίνει πως δεν μπορούμε και να θεωρήσουμε «απέξω» την ηθική στάση ζωής, την όλη ηθική διάσταση της σκέψης και της πράξης

30. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και αλήθεια...», 17 ("all the way down").

μας. Και η μάλλον παθολογική κρίση αίσθησης απώλειας του νοήματος της ζωής, που, κατά τον Dworkin, προκαλείται ξαφνικά «εκ των ένδον» και καταστρέφει κάθε ηθική πεποίθηση, μπορεί κατά τη γνώμη μου να προκύψει από μιά θεώρηση καθαρά εξωτερική και αρχιμήδεια³¹. Γιά την αντιμετώπισή του βέβαια μπορεί να μην αρκούν θεωρητικοί λόγοι και επιχειρήματα είτε εσωτερικού είτε εξωτερικού περιεχομένου. Συνήθως αυτό το πρόβλημα που συνδέεται με κάποιες ψυχικές καταστάσεις δεν μπορεί να επιλυθεί με λογικά, φιλοσοφικά μέσα, και φυσικά όχι με μιά απλή σημασιολογική ανάλυση, όπως φαινόταν να πιστεύει ο Hare³².

Όπως και να έχει το πράγμα, η επίκληση στη φαινομενολογική προφάνεια των πεποιθήσεών μας δεν φτάνει για να τις δικαιολογήσει. Ασφαλώς, πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε πως ο Dworkin επισήμως δεν υιοθετεί κάποια ενορασιοκρατική προσέγγιση και δέχεται την ρωλσιανή μέθοδο της «αναστοχαστικής ισορροπίας» ηθικών αρχών και συγκεκριμένων πεποιθήσεων. Όμως δεν συνειδητοποιεί πως, ακριβώς δεδομένου του ολιστικού χαρακτήρα των ηθικών και μεταηθικών δικαιολογήσεων, το σύνολο των ηθικών μας πεποιθήσεων θα εμπλουτιζόταν και η συνοχή του θα ενισχυόταν από πεποιθήσεις δευτέρου επιπέδου. Η αναστοχαστική ισορροπία πρέπει να νοηθεί κατά το δυνατόν ως «ευρεία» ισορροπία σε ό,τι αφορά τις συμπεριλαμβανόμενες αρχές και τις καλά σταθμισμένες πεποιθήσεις³³. Η απουσία οποιασ-

31. Γιά μιά ανάλυση της δυνατότητας θεώρησης του φυσικού κόσμου, των αξιών, αλλά και της ίδιας της ζωής μας, από μιά «εσωτερική» και από μιά «εξωτερική» σκοπιά και γιά τη φιλοσοφική διερεύνηση της δυσκολίας σύνθεσης των δύο αυτών θεωρήσεων, βλ. Thomas Nagel, *The View from Nowhere* (Oxford: Oxford University Press, 1986).

32. Η μάλλον αφελής πεποίθηση πως ηθικά, αλλά και υπαρξιακά ζητήματα μπορούν να αντιμετωπισθούν μόνο με καθαρά σημασιολογική και εννοιολογική ανάλυση, αναπτύσσεται από τον R.M.Hare στο "Rien n'a d'importance" ("L'annéantissement des valeurs est-il pensable?") - με απαντήσεις σε ερωτήσεις και κριτικά σχόλια-, in Cahiers de Royaumont, *La Philosophie analytique* (Paris: Les Éditions de Minuit, 1962), 305-329.

33. Βλ. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, MA: Harvard

δήποτε μεταηθικής στήριξης - όπως αυτή που αναζητά ο Σταυρόπουλος - στερεί πολλές από τις ντουορκινιανές θέσεις (γιά τη φύση των νόμων και των δικαιικών εννοιών, την ηθική ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων, την προτεραιότητα του ορθού απέναντι στο αγαθό, τη σημασία της αξίας της ζωής κλπ.) από πολύτιμους συμπληρωματικούς τρόπους υπεράσπισης. Δεν βοηθά και τις ίδιες τις κανονιστικές θεωρίες που θα μπορούσαν να ωφεληθούν από την ένταξή τους σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Όπως γράφει ο Zangwill, κατ' αυτόν τον τρόπο, η «αλήθεια των ηθικών κρίσεων παραμένει ένα θαύμα ή μάλλον κάτι πίο μυστηριώδες και από θαύμα» αφού δεν μπορούμε να καταφύγουμε σε κάποια ανώτερη δύναμη³⁴.

Έτσι, ο Dworkin, παρόλο που αναγνωρίζει τις δυσκολίες της συνεκτιστικής δικαιολόγησης την οποία επικαλείται - χωρίς να την διευρύνει επαρκώς -, επιμένει στην ισχύ των ηθικών αληθειών που ανακαλύπτονται από τις ουσιώδεις κανονιστικές θεωρίες. Όταν συναισθάνεται την πίεση των κριτικών που του απευθύνονται και από το εσωτερικό και από το εξωτερικό του ηθικού στοχασμού - αν βέβαια δεχτούμε τη δυνατότητα της σαφούς διάκρισης -, αρκείται στο να παραπέμψει στην πειστικότητα ηθικών αποφάσεων των οποίων δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε την απόλυτη εγκυρότητα και την καθολική εφαρμοσιμότητα. Βέβαια, ομολογεί ότι η υποκειμενική βεβαιότητα της πεποίθησης δεν είναι πάντα αξιόπιστη ως τελικό κριτήριο. Και θα έπρεπε να παραδεχτεί πως ακόμη και το παράδειγμά του σχετικά με τον βασανισμό αθώων μπορεί να γίνει αντικείμενο σκεπτικιστικών αμφιβολιών που ίσως αποδυναμώσουν την προφάνειά του. Τουλάχιστον ο Rawls, παρά την εμμονή του στο ιδεώδες της αυτονο-

University Press, 1971), 20 επ., 48-51, 120, 432, 434, 579. Για μιά πρώτη συζήτηση της μεθοδολογίας του Rawls, βλ. Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης* (Αθήνα: Νήσος, 1994), 51-5 επ. Σχετικά με την έννοια της «ευρείας αναστοχαστικής ισορροπίας», βλ. Norman Daniels, «Wide Reflective Equilibrium and Theory Acceptance in Ethics», *The Journal of Philosophy* 76 (1979), 256-82.

34. N. Zangwill, σχόλιο στο «Objectivity and Truth...», in *Brown Electronic Article Review Service in Moral and Political Philosophy* (υποσημ. 5)

μίας της ουσιώδους ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, ενδεχομένως από κάποιο «φόβο του πλατωνισμού»³⁵ ή από αποστροφή προς την ενορασιοκρατία, προσυπέγραφε κατασκευαστικές απόψεις και παραδεχόταν τα σχετικιστικά όρια της θεωρίας του της δικαιοσύνης. Όσο γιά τον Nozick, αυτός δεν δίστασε να επεξεργαστεί ένα αρκετά περίπλοκο ρεαλιστικό μεταηθικό μοντέλο³⁶.

Ο Dworkin μας παρακινεί να συνεχίσουμε το «πλέξιμο» της ουσιώδους ηθικής και δικαϊκής μας σκέψης³⁷. Όμως, όπως παρατηρεί ο Σταυρόπουλος, θέλουμε - και χρειάζεται - να ξέρουμε την υφή του νήματος που χρησιμοποιούμε, προτού προχωρήσουμε στην θεωρητική κανονιστική μας έρευνα³⁸. Απαιτούμε εξηγήσεις και δικαιολογήσεις σε όλα τα επίπεδα (που βέβαια θα έχουν ένα τέλος και δεν θα συνεχίζονται επ' άπειρον). Και αν δεν υιοθετήσουμε τον προτεινόμενο τοπικό, ή κάποιον γενικότερο, ησυχασμό, μπορούμε να επιλέξουμε από μιά ποικιλία ρεαλιστικών ή αντιρεαλιστικών τοποθετήσεων. Παρ' όλη την

35. Η έκφραση «φόβος του πλατωνισμού» έχει χρησιμοποιεί από τον Παύλο Σούρλα σε ανέκδοτη διάλεξη.

36. Γιά τις μεταηθικές απόψεις του Rawls, από τις πρώτες διακηρύξεις ουδετερότητας μέχρι τις κατασκευαστικές και μάλλον αντιρεαλιστικές του τοποθετήσεις, βλ. John Rawls, «The Independence of Moral Theory», *Proceedings and Adresses of the American Philosophical Association* 48 (1974), 5-22, τον ίδιο, «Justice as Fairness: Political not Metaphysical», *Philosophy and Public Affairs* 14 (1985), 223-51, τον ίδιο, «Kantian Constructivism in Moral Theory», *The Journal of Philosophy* 77 (1980), 515-72, τον ίδιο, *Political Liberalism* (New York: Columbia University Press, 1993). Γιά κριτικές αναλύσεις αυτών των απόψεων, βλ. Jean Hampton, «Should Political Philosophy Be Done Without Metaphysics?», *Ethics* 99 (1989), 791-814, Onora O'Neill, «Constructivisms in Ethics», in της ίδιας, *Constructions of Reason* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), Stelios Virvidakis, «On Constructing and Discovering Moral Facts», in G. Funke (ed.), *Akten des Siebten Internationalen Kant-Kongresses* (Bonn: Bouvier, 1991). Οι μετριοπαθείς ρεαλιστικές και ρασιοναλιστικές μεταηθικές θέσεις του Robert Nozick αναπτύσσονται στο έργο του *Philosophical Explanations* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981), 400 επ.

37. R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 171 («stick to our knitting»).

38. N. Stavropoulos, *Objectivity in Law*, 162.

προτεραιότητα μιάς σειράς άμεσων πρακτικών και θεωρητικών προβλημάτων, που δεν παραπέμπουν σε μεταηθικές συζητήσεις, είναι νόμιμο, αν και βέβαια όχι απαραίτητο στην καθημερινή μας ζωή, να αναζητούμε μια ευρύτερη προοπτική κατανόησης και αξιολόγησης³⁹. Για να αποδειχθούν η κενότητα ή ο περιττός χαρακτήρας μιάς τέτοιας προοπτικής, δεν αρκεί να επικαλούμαστε δογματικά την προφάνεια των ηθικών μας πεποιθήσεων, έστω με τη στήριξη της επιχειρηματολογίας κάποιων κανονιστικών θεωριών, ή πάλι να επιδιώκουμε την a priori διακωμώδηση κάθε οντολογικής προσέγγισης, περιγράφοντας απίθανες υποθετικές συλλήψεις, όπως η θεωρία των «ηθονίων».

Σύμφωνα με τον Dworkin, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τη διαφορά ανάμεσα στην υποκειμενική μας αβεβαιότητα και την αντικειμενική απροσδιοριστία ορισμένων ηθικών, αισθητικών ή εν γένει αξιολογικών κρίσεων⁴⁰. Η απροσδιοριστία δεν είναι η αρχική θέση, αλλά πρέπει να υποστηριχθεί και να αποδειχθεί κατά τον ίδιο τρόπο με κάθε θετικό ή αρνητικό συμπέρασμα. Ωστόσο, μπορεί να οδηγηθούμε σε αναγνώριση απροσδιοριστίας ακολουθώντας εξωτερικές οδούς, όσο και αν συνήθως καταλήγουμε σ' αυτήν από το εσωτερικό της ηθικής. Όπως αφήσαμε να εννοηθεί, για τον Dworkin το μόνο θεμιτό κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ αδιάφορων υποκειμενικών αντιδράσεων - με απροσδιόριστη επιλογή προτίμησης - και σημαντικών αντικειμενικών κρίσεων, έγκειται στην περιπλοκότητα ή την απλότητα του χρησιμοποιούμενου θεωρητικού μηχανισμού για τη μελέτη του αντίστοιχα περίπλοκου (με σημασιολογικό -και αξιολογικό- βάθος) ή απλού περιεχομένου των υπό εξέταση εκφορών. Αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ, είναι πως οι χρησιμοποιούμενες κανονιστικές θεωρίες με τις οποίες ελέγχεται η αντικειμενική ορθότητα των προτάσεων με βάθος ηθικού περιεχομένου, κατασκευάζονται συχνά και με αναφορά σε οντολογικές, γνωσιολογι-

39. Πρβλ. Nicholas Sturgeon, «What Difference Does It Make Whether Moral Realism Is True?», in Norman Gillespie (ed.), *Moral Realism*, Spindel Conference 1986, *The Southern Journal of Philosophy*, 24 (Supplement), 115-41.

40. R. Dworkin, «Αντικειμενικότητα και Αλήθεια...», 75-90.

κές και σημασιολογικές θεωρήσεις. Πρόκειται για θεωρήσεις που επιτρέπουν τον προσδιορισμό του πεδίου της ηθικής και από τα έξω. Οι καντιανές, ωφελμιστικές ή αρεταϊκές προσεγγίσεις θα αποτιμηθούν και στη βάση μεταηθικών ερμηνειών των αρχών και των κατηγοριών τους που παρέχουν συμπληρωματικά κριτήρια επιλογής. Αν ο Dworkin ήταν έτοιμος να εισηγηθεί ένα γενικότερο και συνεπέστερο ησυχασμό θα αναγκαζόταν να απορρίψει τελείως και τις ίδιες τις κανονιστικές θεωρίες, όπως κάνουν πολλοί θιασώτες συγκεκριμενοκρατικών αντιλήψεων της ηθικής και οι βιτγκενσταϊκοί θεραπευτές⁴¹. Εσφαλμένα νομίζω φαίνεται να συσχετίζει όλες τις αντιθεωρητικές τάσεις με την υιοθέτηση κάποιας αρχιμήδειας προοπτικής - έχοντας μάλλον στον νου του τον Bernard Williams⁴².

V. Καταλήγοντας, μπορούμε να συνοψίσουμε τα κυριότερα συμπεράσματα της επιχειρηματολογίας που αναπτύχθηκε παραπάνω: Η εσωτερική και η εξωτερική προσέγγιση του ηθικού στοχασμού (θετική και αρνητική) δεν διακρίνονται σαφώς με τον τρόπο που περιγράφει ο Dworkin και αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί η πρώτη να υποκαταστήσει τελείως τη δεύτερη. Δεν μπορούμε νομίζω να εγκαταλείψουμε την αρχιμήδεια θεώρηση για να προστατεύσουμε την αυτονομία της ηθικής, χωρίς να παραιτηθούμε και από τις ισχυρότερες αξιώσεις αντικειμενικότητας και αλήθειας, εάν βέβαια ενδιαφερόμαστε για τη συνοχή των πεποιθήσεών μας και την αποφυγή δογματικών ενορατικών παραδοχών. Όπως παρατηρούν οι Blackburn και Zangwill, οι ίδιες οι

41. Για μία πρώτη παρουσίαση αυτών των απόψεων, με ιδιαίτερη έμφαση σε άμεσες και έμμεσες επιδράσεις του Wittgenstein, στο έργο φιλοσόφων, όπως οι Peter Winch, Cora Diamond και Paul Johnston, βλ. Στέλιο Βιρβιδάκη, «Η ηθική μετά τον Wittgenstein», υπό δημοσίευση in Κωστή Κωβαίου, *Wittgenstein: Περί ηθικής*. Πρβλ. όμως και τη συγκεκριμενοκρατική θεώρηση του Jonathan Dancy, που βασίζεται σε εκτενή θεωρητική, μεταηθική και κανονιστική ανάλυση, Jonathan Dancy, *Moral Reasons* (Oxford: Blackwell, 1994).

42. Γι' αυτή την αρχιμήδεια μεταφυσική προοπτική, που οδηγεί σε απόρριψη κάθε θεωρίας -μεταηθικής και κανονιστικής-, βλ. Bernard Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy* (London: Fontana, Collins, 1985).

τοποθετήσεις του Dworkin σε πολλά σημεία συγκαλύπτουν τις μεταφυσικές του δεσμεύσεις⁴³. Η φροντίδα του να αντιμετωπίσει την συγκινησιοκρατία, τις προβολικές προσεγγίσεις, τους μεταμοντέρνους υποκειμενιστές -τους οποίους χαρακτηρίζει πίο επικίνδυνους από άλλους σκεπτικούς-, φανερώνει τη σιωπηρή αναγνώριση της ενδεχόμενης πειστικότητας των θέσεων στις οποίες επιτίθεται και τελικά τις αρχιμήδειες ανησυχίες του, που προσπαθεί να υποβαθμίσει. Αντί να αρνηθεί τελείως την αξία των μεταηθικών προβληματισμών, θα έκανε καλύτερα αν προσπαθούσε να εντάξει ορισμένους από αυτούς σε ένα ευρύτερο και φιλοσοφικά νόμιμο θεωρητικό πλαίσιο κανονιστικής και μεταηθικής σκέψης.

Αν ο Dworkin επιμένει στην ησυχαστική του μεταηθική στάση - που τελικά δεν μας πείθει, στον βαθμό που η κανονιστική ηθική δεν εξασφαλίζει την αυτοδικαιολόγησή της- θα χρειασθεί να επεξεργαστεί περισσότερο την ησυχαστική του επιχειρηματολογία. Θα μπορούσε ίσως, εφόσον θέλει να αποφύγει τον καθολικό ησυχασμό βιτγκενσταϊνικού τύπου, να προτείνει την υπεράσπιση κάποιας έννοιας «φυσικής ηθικής στάσης» κατά τη «φυσική οντολογική στάση» του Arthur Fine,⁴⁴ ή να επικαλεσθεί τον μεταφυσικό πλουραλισμό αυτόνομων γλωσσικών παιχνιδιών χωρίς οντολογία του Huw Price⁴⁵. Εδώ όμως δεν μπορούμε να εξετάσουμε αυτά τα ενδεχόμενα.

43. Βλ. τα σχόλια τους στο «Objectivity and Truth...», in *Brown Electronic Article Review Service in Moral and Political Philosophy* (υποσημ. 5).

44. Βλ. Arthur Fine, *The Shaky Game, Einstein, Realism, and the Quantum Theory* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1986), όπου υποστηρίζεται πως οι φυσικοί επιστήμονες, όπως και οι περισσότεροι απλοί άνθρωποι, δεν ενδιαφέρονται για τη μεταφυσική διαμάχη ρεαλισμού - αντιρεαλισμού και υιοθετούν τη «φυσική οντολογική στάση» ("natural ontological attitude").

45. Βλ. Huw Price, «Metaphysical Pluralism», *The Journal of Philosophy* 89 (1992), 387-409.

Stelios Virvidakis
Moral Realism and Metaethical Quietism
[Abstract]

Things have changed since the time when moral philosophers in the analytic tradition hesitated to engage in the study of substantive moral reasoning. In fact, despite the proliferation of technical theories bearing upon the metaphysical foundations of ethics, it is often observed that metaethical debates cannot be fruitfully pursued if we do not take into consideration the level of normative ethics. Thus, some defenders of moral realism argue in favor of particular normative theories which are supposed to lend support to their views, or anyway try to show that the issues they deal with cannot be adjudicated without the further progress of such theories. Conversely, many contemporary accounts of classical approaches to first-order moral thinking are accompanied by a critical discussion of metaethical positions, which presumably contributes to their plausibility. However, there are philosophers who accept the need for normative moral theorizing in their effort to defend their substantive theses, while eschewing all second-order epistemological queries and metaphysical commitments. They sometimes argue that such queries and commitments are futile and may even constitute an obstacle to the proper pursuit of moral philosophy. Hence, they endorse a kind of metaphysical quietism which may lead to indifference or neutrality with regard to most metaethical controversies. In this paper, I concentrate on such a quietist approach elaborated by Ronald Dworkin, in his recent article [«Objectivity and Truth: You'd Better Believe It»].

According to Dworkin, one should distinguish between two kinds of scepticism which are directed against our moral beliefs and assume a more or less global form: On the one hand, there is internal scepticism, arising from within moral thinking and on the other, external scepticism which relies on a variety of independent metaphysical and epistemological considerations. Dworkin claims that only the first could constitute a real challenge to the justification of moral

judgments. He urges us to ignore external sceptical and antirealist views, exemplifying a neutral or austere stance towards our substantive moral beliefs and to avoid engaging in useless attempts to refute them through the construction of complex realist models of the ethical domain.

Now Dworkin does not hesitate to characterize his view of morality as realistic, insofar as he accepts positive moral judgments, interpreted literally, or to use his words, at face value. He could allow baroque formulations about their timeless truth, although he considers them as unnecessary, and he thus affirms that his realism knows no bounds. He is even ready to endorse the label Platonism as a description of his thesis, provided it is understood as a simple repetition of first order assertions, such as "genocide is wrong". (This Platonism couldn't be debunked, without morality being debunked along with it.) He acknowledges that his refusal to employ any robust idea of ethical truth, or property, or existence, may induce critics to describe his position as a form of *minimalist* realism, although he does not see the point in distinguishing between minimalism and maximalism, in so far as he doesn't believe we need and can provide a richer metaphysical notion of moral objectivity. Unfortunately, his strong realist and cognitivist positions, without any metaethical support, seem to amount to a dogmatic endorsement of some form of intuitionism.

In this paper, I try to elucidate Dworkin's conception of moral realism and to analyse its implications. I discuss his arguments directed both against the archimedean, external, sceptical challenges to morality and the supposedly wrongheaded realist rejoinders to such challenges. My aim is to show that not all metaphysical investigations concerning the foundations of ethics are archimedean in an objectionable sense. Actually, as Dworkin's reasoning itself seems to indicate, archimedean and non-archimedean considerations are more intricately connected than one may originally suppose. A consistent quietism would entail the rejection of both metaethical and normative theories. I do agree that substantive moral theorizing is essential to the eventual

resolution of metaethical debates, but I don't think that we can dismiss all external challenges, without addressing them directly -and not through an internal translation into first-order claims; and this involves engaging in the proper argumentation for the clarification of metaphysical, epistemological and semantic commitments. Indeed, the internal, quietist defense of moral objectivity explicitly or implicitly relies on premisses and argumentative moves that pertain not only to the normative domain, but also to the second-order level which it tries to jettison.